

**RÓWNOŚĆ
WOLNOŚĆ
SOLIDARNOŚĆ**

DOMINIK BIENÍ

RÓWNOŚĆ WOLNOŚĆ SOLIDARNOŚĆ

MYŚL POLITYCZNA
KOMITETU OBRONY ROBOTNIKÓW

WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU GDAŃSKIEGO
GDAŃSK 2025

Recenzenci

dr hab. Magdalena Mikołajczyk, prof. UW
dr hab. Michał Strzelecki, prof. UMK

Redaktor Wydawnictwa
Jerzy Toczek

Projekt okładki i stron tytułowych
Weronika Jastrzemska ANGRAM STUDIO

Skład i łamanie
Mariusz Szewczyk

Publikacja sfinansowana ze środków
Programu Humanistyki Gdańskiej
oraz Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu Gdańskiego

© Copyright by Uniwersytet Gdański
Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

ISBN 978-83-8206-727-9

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. +48 58 523 11 37, tel. kom. +48 725 991 206
e-mail: wydawnictwo@ug.edu.pl
wydawnictwo.ug.edu.pl

Księgarnia internetowa: wydawnictwo.ug.edu.pl/sklep/

Druk i oprawa
Zakład Poligrafii Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. +48 58 523 14 49

SPIS TREŚCI

Wstęp	9
Po co pisać o KOR-ze?	10
Struktura i źródła	14
Stan badań	16
Pole badawcze	21
Pytania badawcze	26
Myśl polityczna, idea, ideologia	28
Metody	33
 Rozdział I. Geneza ideowa powstania Komitetu Obrony Robotników	37
1. W stronę opozycji. Środowiska, z których wywodził się KOR	39
2. Klub Krzywego Koła	40
3. Środowiska literackie i naukowe	42
4. „Komandosi”	48
5. Warszawski oddział Klubu Inteligencji Katolickiej	55
6. „Czarna Jedyńka” i „Gromada Włóczęgów”	57
7. Listy otwarte	59
8. Między reformą a odrzuceniem – przedkorowskie inicjatywy krytyczne wobec władz PRL-u. Podsumowanie	66
 Rozdział II. Dokumenty Komitetu Obrony Robotników	75
1. Prawa człowieka i obywatela	79
2. Metoda działalności prowadzonej przez KOR	82
3. Wymiar sprawiedliwości i sądownictwo	88
4. Wieś i rolnictwo	91

Spis treści

5. Przemysł i fabryki	97
6. Odniesienia historyczne	102
7. Szkolnictwo wyższe	106
8. Wybór Jana Pawła II i jego późniejsze nauczanie	109
9. W kontrze wobec systemu. Podsumowanie	111
 Rozdział III. Jacek Kuroń – socjalizm, demokracja, samorządność . . .	115
1. Między socjalizmem a komunizmem. Tradycje rodzinne i pierwsze wybory polityczne	116
2. Socjalistyczny wychowawca	118
3. Po stronie marksizmu, przeciw biurokracji. <i>List otwarty do Partii</i>	122
4. Poza marksizmem. Poszukiwanie nowej drogi	135
5. <i>Polityczna opozycja w Polsce</i>	137
6. <i>List otwarty do Enrico Berlinguera</i>	140
7. <i>Myśli o programie działania</i>	141
8. <i>Notatki o samorządzie</i>	146
9. <i>Zasady ideowe</i>	147
10. <i>W stronę demokracji</i>	155
11. <i>List otwarty do Zespołu Redakcyjnego Pisma Młodych „Bratniak”</i> . . .	158
12. <i>Od redakcji „Krytyki”</i>	162
13. <i>Sytuacja w kraju a program opozycji</i>	164
14. <i>Porozmawiajmy poważnie</i>	165
15. <i>Ostry zakręt</i>	166
16. Podsumowanie	168
 Rozdział IV. Jan Józef Lipski – lewica demokratyczna	173
1. Rodzina, konspiracja, studia	174
2. Ku demokracji socjalistycznej	181
3. W kręgu Klubu Krzywego Koła	185
4. W łóżu „Kopernik”	188
5. Czas marazmu	190
6. Między nauką a polityką	197

Spis treści

7. Czas KOR-u	200
8. W kierunku chrześcijaństwa	201
9. Kształt przyszłej Europy	208
10. Lewica, liberalizm, inteligencja. Podsumowanie	210
 Rozdział V. Adam Michnik – antytotalitaryzm, pluralizm, dialog . . .	213
1. Czerwona młodość	214
2. Pierwszy z „komandosów”?	220
3. Krajobraz po klęsce	223
4. Eseje historyczne	225
5. Dialog z Kościołem	243
6. Koncepcja działań opozycji – <i>Nowy ewolucjonizm</i>	249
7. <i>Uwagi o opozycji i sytuacji w kraju</i>	254
8. <i>Gnidy i anioły</i>	256
9. Między historią a polityką. Podsumowanie	259
 Rozdział VI. Antoni Macierewicz – insurekcja, antyrewizjonizm, samoorganizacja	263
1. Naród, Kościół, harcerstwo	264
2. Obok „komandosów”. Harcerstwo i Marzec '68	267
3. Między latynoamerykańskim socjalizmem a polskim nacionalizmem. Wczesne poglądy polityczne	271
4. Naukowiec i harcerz. Lata siedemdziesiąte	274
5. <i>Refleksje o opozycji</i>	278
6. <i>Karta praw</i>	285
7. <i>Tradycje polityczne w PRL</i>	288
8. Antykomunizm, antyrewizjonizm, niepodległość. Podsumowanie	290
 Zakończenie	295
 Bibliografia	309

WSTĘP

Tematyka będąca przedmiotem tej pracy wielokrotnie była już podejmowana przez badaczy z obszaru nauk humanistycznych i społecznych. Fakt ten nie powinien budzić zdziwienia, ponieważ Komitet Obrony Robotników (KOR) wydaje się jedną z najistotniejszych organizacji¹. Jej polityczne znaczenie, poza działalnością na rzecz osób prześladowanych po wydarzeniach czerwca 1976 roku, opiera się również na wpływie na kolejne ruchy opozycyjne w Polsce, takie jak NSZZ „Solidarność” czy Ruch Wolność i Pokój. Gdyby nie KOR, strajki w sierpniu 1980 roku miałyby prawdopodobnie inną formę, chociaż do jakiejś formy wybuchu i tak by prawdopodobnie doszło, choćby ze względu na istotne problemy ekonomiczne w PRL-u². Inaczej wyglądałaby również cała opozycja polityczna w latach osiemdziesiątych, jednak prognozowanie zmian, jakie by jej dotyczyły, przynależały raczej do sfery literatury niż nauk społecznych.

Dotychczasowe publikacje dotyczące tytułowej organizacji skupiały się jednak w głównej mierze na ustalaniu i opisie faktów związanych z jej działalnością oraz odtwarzaniu życia i myśli poszczególnych działaczy. Niniejsza książka stara się uzupełnić obraz działalności tych organizacji

¹ W niniejszej książce, w celu podkreślenia ciągłości organizacyjnej i ideowej, a także dla uproszczenia narracji, stosowana jest nazwa Komitet Obrony Robotników (KOR) również wobec okresu działalności tej grupy po wrześniu 1977 roku, gdy przyjęła ona formalnie nazwę Komitet Samoobrony Społecznej „KOR”.

² Więcej na ten temat pisze Marcin Zaremba, wskazując na cały szereg czynników, które doprowadziły do „rewolucji Solidarności” – od czysto personalnych, poprzez międzynarodowe, aż po strukturalne. M. Zaremba, *Wielkie rozczarowanie. Geneza rewolucji Solidarności*, Znak, Kraków 2023, s. 16–23.

w wymiarze całościowej rekonstrukcji podłoża aksjologicznego i próby synoptycznego oglądu myśli politycznej KOR-u, opartego na dokumentach organizacji, genezie ideowej oraz poglądach jego liderów.

Po co pisać o KOR-ze?

Kluczowe pytanie, które może pojawić się po zapoznaniu z tematem książki, dotyczy tego, po co dzisiaj pisać o KOR-ze? Poza zasadniczym wyjaśnieniem związanym z tym, jaki cel ma w ogóle zajmowanie się historią i polityką, znaleźć można co najmniej kilka innych powodów. Na początku warto podkreślić kwestię zaangażowania członków organizacji w zmiany, do jakich dochodziło w okresie transformacji oraz po niej. W trakcie analizy pism KOR-u i jego liderów znaczące pytanie (aczkolwiek niewybrzmiewające wprost) dotyczyło tego, jak to się stało, że osoby reprezentujące jeszcze w latach siedemdziesiątych poglądy lewicowe dekadę później przeszły na pozycje neoliberalne. Dla autora niniejszej pracy, jako obserwatora rzeczywistości politycznej mniej więcej od drugiej połowy lat dziewięćdziesiątych, przemiana ta wydawała się trudna do zrozumienia. Co więcej, trudno udzielić jednoznacznej i jasnej odpowiedzi na to pytanie, bo prawdopodobnie takiej nie ma. Można raczej wskazywać na konglomerat procesów i zjawisk ideowych, politycznych, ekonomicznych, socjologicznych itp., który wpłynął na tę konkretną przemianę.

Szczególnie istotny wydaje się problem programów ekonomicznych, jakie prezentowali członkowie organizacji. Nie chodziło tu oczywiście o konkretne rozwiązania gospodarcze zebrane w jakąś spójną teorię, ale pewną wizję tego, jak powinna wyglądać Polska pod względem dostępu do zasobów gospodarczych, społecznych i edukacyjnych.

Należy również przyjąć, że problem myśli politycznej KOR-u nie jest tematem tylko historycznym. Wydaje się on również rzutować na współczesność co najmniej z kilku powodów. Po pierwsze, w perspektywie sukcesji personalnej. Osoby współpracujące z Komitetem odgrywały istotną rolę w kształtowaniu się III RP, zajmując stanowiska m.in. posłów, senatorów

czy ministrów, ale w pewnym stopniu odgrywają ją również dzisiaj. Antoni Macierewicz pozostaje istotnym działaczem największej partii opozycyjnej – Prawa i Sprawiedliwości. Adam Michnik jest redaktorem naczelnym „Gazety Wyborczej”, która mimo ograniczonego, w porównaniu choćby z latami dziewięćdziesiątymi, nakładu i wpływu pozostaje jednym z najistotniejszych i największych tytułów prasowych w kraju. Z KOR-em jako członkowie lub współpracownicy związani byli również: Bogdan Borusewicz, wieloletni marszałek oraz wicemarszałek Senatu RP, Jarosław Kaczyński, prezes Prawa i Sprawiedliwości, czy Ryszard Terlecki, wicemarszałek Sejmu VIII i IX kadencji oraz Przewodniczący Klubu Parlamentarnego Prawa i Sprawiedliwości.

Trudno wskazać, na ile myśl polityczna Komitetu może mieć wpływ na aktualne poglądy dawnych uczestników. Wydaje się jednak, że mimo różnych kierunków ideowych, z którymi związali oni swoją działalność, działalność w opozycji przedsierniowej wywarła pewien wpływ na ich późniejsze ścieżki polityczne i może stanowić punkt odniesienia dla aktualnej działalności, mimo że nie można doszukiwać się jednoznacznej i bezpośredniej kontynuacji ze względu na rewolucyjne wręcz zmiany w obszarze politycznym, ekonomicznym i społecznym między latami siedemdziesiątymi a współczesnością.

O trwaniu, w głównej mierze symbolicznym, tematu tytułowej organizacji może świadczyć również to, że problematyka związana z Komitetem powraca w ramach dyskursu politycznego i splata się z bieżącymi problemami i podziałami. Przykładem może być choćby spotkanie zorganizowane w 2016 roku przez Andrzeja Dudę z okazji rocznicy powołania KOR-u. Udziału w nim odmówiło kilkanaście osób związanych z opozycją przedsierniową³, jako powód podając łamanie przez prezydenta polskiej konstytucji i wsparcie rządu w „paraliżowaniu Trybunału Konstytucyjnego, który jest jej strażnikiem”. Takie działania ich zdaniem „to zaprzeczenie ideałów”,

³ Seweryn Blumsztajn, Marek Beylin, Magda Bocheńska, Jacek Bocheński, Andrzej Celiński, Wojciech Celiński, Jan Cywiński, Anna Dodziuk, Witold Drukier, Maryla Hopfinger, Jerzy Jedlicki, Adam Michnik, Ewa Milewicz, Leszek Moczulski, Paula Sawicka, Danuta Stołecka, Joanna Szczęsna, Zofia Winawer, Rafał Zakrzewski.

o które walczyli „w Komitecie Obrony Robotników i opozycji”⁴. W spotkaniu wzięli z kolei udział Antoni Macierewicz i Piotr Naimski. Działania związane z pamięcią o KOR-ze i jej wykorzystaniem wskazują na toczącą się walkę o symbole, które w tym przypadku mogą przynależeć zarówno do środowisk lewicowo-liberalnych, jak i konserwatywno-prawicowych, ze względu na udział w KOR-ze późniejszych działaczy obu tych grup.

Inspiracją myślą i działalnością KOR-u pojawia się też jako impuls dla działań politycznych poszczególnych osób i organizacji. Na taką inspirację wskazywali choćby członkowie Komitetu Obrony Demokracji oraz publicyści podejmujący temat tej organizacji⁵, uznając ją za przynajmniej częściowego spadkobiercę KOR-u, aczkolwiek trudno w tym przypadku szukać jasnego kontinuum ideowego między tymi organizacjami, a raczej wykorzystanie dawnego sztandaru, bliskiego dla części działaczy, ale raczej mało zrozumiałego dla pokolenia urodzonego w latach dziewięćdziesiątych i dwutysięcznych.

Poza wątkami dotyczącymi bieżącej działalności politycznej o wyjątkowości KOR-u świadczyć może pewna opowieść, w którą układają się losy jego uczestników. Jest to historia o buntownikach, którzy sprzeciwili się obezwładniającej i potężnej machinie autorytarnego państwa, poświęcając własny spokój, stabilizację, karierę. W historii tej biorą udział również ich rodziny, które towarzyszą i uczestniczą w tej działalności – żony są zwalniane z pracy, dzieci mają utrudniony dostęp na uczelnię itp. Mimo że spada na nich wiele represji, jest to jednocześnie swoista przygoda, na którą składały się ucieczki przed SB i milicją, organizacja demonstracji, spotkania w domach i na uczelniach, zebrania pełne mężczyzn i kobiet palących papierosy, pijących wódkę, dyskutujących o polityce, słuchających piosenek Okudźawy, Kelusa, Kleyffa czy Kaczmarzkiego. Wreszcie

⁴ *Dlaczego nie pójdziemy do prezydenta Dudy*, <https://wyborcza.pl/7,75968,20727217,dlaczego-nie-pojdziemy-do-prezydenta-dudy.html> [dostęp: 10.11.2022].

⁵ Por. A. Szostkiewicz, *Kiedys był KOR, teraz jest KOD*, <https://www.polityka.pl/tygodnik-polityka/kraj/1642825,1,kiedys-byl-kor-teraz-jest-kod.read> [dostęp: 10.11.2022]; A. Borsuk, *Od KOR-u do KOD-u – manifestacja*, <https://kodslaskie.pl/2016/08/25/kor-u-kod-u-manifestacja/> [dostęp: 10.11.2022].

największą przygodą, jaka jest ich udziałem, jest to, że mają rację, że stoją po stronie sprawiedliwości, po stronie bitych i prześladowanych, po stronie wolności słowa i wolnych związków zawodowych i innych form niezależnej od władzy samoorganizacji. Losy tych postaci, a także ich postawy wobec wartości wpisują się w etos patriotyzmu i walki politycznej, które są nadal eksplorowane przez główne partie polityczne w Polsce.

Kiedy bliżej przyjrzymy się tej historii, pojawiają się w niej oczywiście pęknięcia. Ktoś zeznaje na SB, ktoś inny molestuje swoje współtowarzyszki, sporo osób zмага się z nałogami. Nie wszyscy z opozycjonistów zawsze stali po stronie antysystemowej (ale ostatecznie liczy się fakt, że stronę władzy porzucili). Nie przekreśla to jednak pozytywnej całości obrazu, jaki rysuje się nam przed oczami, kiedy wspominamy opozycję lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych. Większe pęknięcie w narracji pojawia się wraz z przełomem lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych, kiedy dawni opozycjoniści stają po stronie nowej, demokratycznej władzy i w wielu przypadkach zapominają o tych, w imię których walczyli jeszcze kilka lub kilkanaście lat temu. Z milicyjnych dołków i przepełnionych pokojów trafiają do apartamentów, drogich hoteli, na przyjęcia i bankiety. Czy jednak to przekreśla piękną kartę ich młodych lat? Pewnie nie zawsze, część historyków, publicystów, ekonomistów będzie ich wspierać w myśl zasady TINA (*There is no alternative*), inni uznają to za naturalny i konieczny krok, który w końcu przyniósł realny rozwój gospodarczy i zwiększenie PKB. Będzie też jednak cała rzesza dawnych robotników, pracowników PGR-ów, mieszkańców wsi i małych miast, którzy zwyczajnie poczuli się zdradzeni i porzuceni, a co więcej – byli obwiniani przez niektórych z dawnych sojuszników o to, że sami winni są swojej porażki w ramach nowego systemu, że są za mało zaradni, za słabo wykształceni, nieelastyczni i niezaangażowani.

Żaden z tych obrazów nie jest mniej ani bardziej prawdziwy od pozostałych, pewnie można szukać jeszcze innych opowieści na kanwie działalności Komitetu, np. konstruowanej przez środowiska nacjonalistyczne. Autorowi pracy przyświecało, zwłaszcza w początkowym okresie jej pisania, podejście heroiczno-przygodowe, z czasem ustępując miejsca

spojrzeniu częściowo krytycznemu, co nie oznacza oczywiście krytyki całościowej i za wszelką cenę. W życiu każdego człowieka i w funkcjonowaniu każdego środowiska można znaleźć działania, myśli, idee mniej i bardziej chlubne i to one składają się na całość obrazu, który nigdy nie jest jednoznaczny i czarno-biały, a raczej wypełniony szarościami (jakkolwiek banalnie to nie zabrzmiał).

Struktura i źródła

Jednym z założeń, które przyjęto w opracowaniu, a które prawdopodobnie nie mogło być w pełni zrealizowane, to wyznaczenie końcowej cezur badań na 1980 rok. Dotyczyło to z jednej strony doboru źródeł, a z drugiej ustanowienia czasowej granicy na sierpień 1980 roku. Miało to pozwolić na niesugerowanie się tym, o czym mówili i pisali liderzy KOR-u w późniejszym okresie i w jaką stronę polityczną poszli. Pozwoliło to również na zachowanie pewnej sympatii i fascynacji poszczególnymi liderami pomimo ich mniejszego lub większego oderwania od idei, które głosili w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych. Z tego też powodu w pracy zabrakło rozmów z żyjącymi członkami KOR-u, które prawdopodobnie byłyby interesujące, ale jednocześnie mogłoby dochodzić w ich trakcie do projekcji dzisiejszych poglądów na te sprzed kilkudziesięciu lat.

Książka składa się z sześciu rozdziałów. Pierwszy dotyczy genezy ideowej KOR-u i całej gamy organizacji opozycyjnych i semiopozycyjnych, których członkowie w późniejszych latach zaliczali się do Komitetu. Organizacje te miały również z całą pewnością wpływ na działania przeciw władzom komunistycznym, kreując stosowną ku temu atmosferę i środowisko. Drugi rozdział obejmuje dokumenty KOR-u jako pewne jądro myśli politycznej grupy. Kolejne rozdziały obejmują myśl polityczną czterech liderów: Jacka Kuronia, Jana Józefa Lipskiego, Adama Michnika i Antoniego Macierewicza. W każdym przypadku uwzględniono środowisko, z którego się wywodzili, etapy dojrzewania politycznego i wreszcie, jakie programy formułowali i z jakimi się identyfikowali w różnych okresach swojego życia.

Wybór tych czterech konkretnych liderów podyktowany jest kluczową rolą, jaką pełnili w omawianej organizacji, ale również ich wpływem na myśl polityczną ówczesnej opozycji. Za kluczowych działaczy uznaje ich m.in. Andrzej Friszke, wskazując na Macierewicza, Lipskiego, Kuronia i Michnika jako głównych inicjatorów powołania KOR-u⁶. Krzysztof Brzechczyn, rekonstruując filozofię społecznego oporu w myśli KOR-u⁷, analizuje programy formułowane przez Kuronia, Macierewicza i Michnika, pomijając w tym zestawieniu Lipskiego (prawdopodobnie uznając go za mniej istotnego w kontekście kształtowania się myśli Komitetu). Istotnym kryterium doboru było również prowadzenie ożywionej działalności programowej czy publicystycznej w latach 1976–1980, ale również we wcześniejszym okresie. W tym znaczeniu istotne były zarówno poglądy z omawianego okresu, jak i ich geneza i ewolucja przed 1976 rokiem. Wytyczną do zainteresowania wskazanymi opozycjonistami było także istotne miejsce, jakie zajęli w strukturach opozycji politycznej, a później również władzy.

Samo połączenie analizy dokumentów i myśli politycznej członków organizacji wynika z przekonania, że ideologia funkcjonuje na styku struktury, jaką był w tym przypadku KOR, i indywidualnych podmiotów, jakimi byli jego członkowie. Należy uznać, że poza wymienionymi osobami istotnymi podmiotami w kształtowaniu struktury ideowej byli inni członkowie i współpracownicy KOR-u jako pewien podmiot zbiorowy, w którym jednak zgodnie z założeniem pracy kluczową rolę odgrywali liderzy.

⁶ A. Friszke, *Jan Józef Lipski – szkic biografii* [w:] J.J. Lipski, *KOR – Komitet Obrony Robotników, Komitet Samoobrony Społecznej*, IPN, Warszawa 2006, s. 39–40. Zalicza do tego grona również Anielę Steinsbergową oraz Edwarda Lipińskiego, którzy w pracy zostali pominięci, ze względu na mniejszą rolę, jaką odgrywali zarówno w bieżącej działalności, jak i kształtowaniu myśli politycznej. Wydaje się, że „starsi państwo” odgrywali w głównej mierze rolę doradcą i przekaznika tradycji, nie byli również aktywni w sferze programowej, jeśli porównać ich zaangażowanie z Kuroniem, Lipskim, Michnikiem i Macierewiczem.

⁷ K. Brzechczyn, *Korowska filozofia społecznego oporu* [w:] *Opozycja demokratyczna w PRL w latach 1976–1981*, red. W. Polak, J. Kufel, P. Ruchlewski, Europejskie Centrum Solidarności, Gdańsk 2012, s. 138.

Wstęp

Wybór źródeł, jakimi są dokumenty i twórczość polityczna liderów KOR-u, podyktowany jest głównie tym, że jak się wydaje stanowią najdoskonalniejszy możliwy łącznik z poglądami uczestników KOR-u w analizowanym okresie. Począwszy od lat osiemdziesiątych pojawiło się wiele publikacji wspomnieniowych, wywiadów itp., w których opozycjoniści wracają pamięcią do swojej działalności przedsiernpniowej. Wydaje się jednak, że dystans czasowy, pojawiające się spory personalne i zaangażowanie polityczne w rozmaitych, często wrogich sobie formacjach mogło prowadzić do zafałszowania obrazu tamtego okresu. Takie zafałszowania niekoniecznie były świadome i mogły wynikać z czynników psychologicznych działających niezależnie od woli uczestnika wydarzeń. Wartość wspomnień pisanych po latach wydaje się więc mniejsza od dokumentów z epoki wytworzonych przez uczestników KOR-u, w związku z czym te pierwsze będą wykorzystane w celach pomocniczych, zarysowania tła wydarzeń lub kontekstów. W niektórych przypadkach będą również zestawiane z innymi wspomnieniami i opracowaniami. Podobne zabiegi będą stosowane w przypadku opracowań, zwłaszcza dotyczących liderów KOR-u pozostających do dzisiaj stroną w sporze politycznym lub będących przedmiotem tego sporu. Lektura powyższych publikacji wydaje się, przynajmniej w pewnym stopniu, podatna na interpretacje płynące ze współczesności.

Stan badań

Działalność KOR-u została dość obszernie opisana przez historyków i uczestników wydarzeń. Do tej pory ukazały się trzy monografie poświęcone omawianej organizacji: *KOR – Komitet Obrony Robotników, Komitet Samoobrony Społecznej* Jana Józefa Lipskiego⁸, *Komitet Samoobrony Społecznej KOR. Studium dysydemtyzmu i opozycji politycznej w Polsce* Roberta Zuzowskiego⁹ oraz

⁸ J.J. Lipski, *KOR – Komitet Obrony Robotników, Komitet Samoobrony Społecznej*, IPN, Warszawa 2006.

⁹ R. Zuzowski, *Komitet Samoobrony Społecznej KOR. Studium dysydemtyzmu i opozycji politycznej w Polsce*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1996.

Sila bezsilnych. Historia Komitetu Obrony Robotników Jana Skórzyńskiego¹⁰. Dodatkowo można wymienić dwie publikacje zawierające wspomnienia członków organizacji: *NiepoKORni. Rozmowy o Komitecie Obrony Robotników. Relacje członków i współpracowników Komitetu Obrony Robotników*, zebrane w 1981 roku przez Andrzeja Friszkego i Andrzeja Paczkowskiego¹¹, oraz *Harcerską drogą do niepodległości. Od „Czarnej Jedyńki” do Komitetu Obrony Robotników. Nieznana historia KOR-u i KSS „KOR”* Justyny Błażejowskiej¹².

Komitetowi i wydarzeniom z historii opozycji politycznej w PRL-u Friszke poświęcił publikacje *Anatomia buntu. Kuroń, Modzelewski i komandosi*¹³ oraz *Czas KOR-u. Jacek Kuroń a geneza Solidarności*¹⁴. Skupił się w nich jednak przede wszystkim na działaniach środowiska „komandosów” oraz osobie Jacka Kuronia, nie dążąc do całościowego omówienia organizacji. Myśl Kuronia, która tym samym wydaje się najlepiej rozpoznana spośród członków KOR-u¹⁵, analizowana była przez Krzysztofa Piątkowskiego¹⁶ oraz Tomasza Cerana. Pierwszy z nich „koncentruje się na całościowym ukazaniu wizji przyszłej Polski widzianej oczyma Jacka Kuronia”¹⁷, drugi zaś poszukuje odpowiedzi na pytanie o kwestię „ewolucji, rewolucji czy może raczej ciągłości myśli Kuronia, które niekoniecznie muszą się wykluczać”¹⁸. Obydwaj autorzy mimo niewątpliwej wartości poznawczej ich prac nie podejmują próby osadzenia myśli Kuronia na tle innych liderów KOR-u, zgodnie z założeniami koncentrując się na rozważaniach dotyczących opozycjonisty.

¹⁰ J. Skórzyński, *Sila bezsilnych. Historia Komitetu Obrony Robotników*, Świat Książki, Warszawa 2012.

¹¹ A. Friszke, A. Paczkowski, *NiepoKORni. Rozmowy o Komitecie Obrony Robotników*, Znak, Kraków 2008.

¹² J. Błażejowska, *Harcerską drogą do niepodległości. Od „Czarnej Jedyńki” do Komitetu Obrony Robotników. Nieznana historia KOR-u i KSS „KOR”*, Arcana, Kraków 2016.

¹³ A. Friszke, *Anatomia buntu. Kuroń, Modzelewski i komandosi*, Znak, Kraków 2010.

¹⁴ A. Friszke, *Czas KOR-u. Jacek Kuroń a geneza Solidarności*, Znak, Kraków 2011.

¹⁵ Obok myśli Leszka Kołakowskiego, w przypadku którego należy jednak zaznaczyć, że choć należał do KOR-u, od 1968 roku pozostawał za granicą, a tym samym jego bezpośredni wpływ na myśl i działania organizacji był ograniczony.

¹⁶ K. Piątkowski, *Myśl polityczna Jacka Kuronia (1934–2004)*, Drukarnia Petit, Lublin 2010.

¹⁷ Tamże, s. 10.

¹⁸ T.S. Ceran, *Świat idei Jacka Kuronia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010, s. 11.

Kilka monografii poświęconych zostało środowiskom i organizacjom, z których wywodzili się późniejsi członkowie organizacji. Należą do nich m.in. *Klub Krzywego Koła*¹⁹; *Oaza na Kopernika: Klub Inteligencji Katolickiej 1956–1989*²⁰; *My, ludzie z Marca. Autoportret pokolenia '68*²¹. Przedstawiony powyżej wybór publikacji nie jest pełny. Aby go uzupełnić, należałoby uwzględnić całą serię artykułów i publikacji wydawanych w czasopismach emigracyjnych i polskich pismach drugiego obiegu (a także współczesnych periodykach naukowych i popularnonaukowych), co ze względu na ograniczoną objętość niniejszej pracy jest niemożliwe.

Ważnym źródłem są dokumenty MSW dotyczące środowisk, z których uformował się KOR, jak również samego Komitetu, które zostały zebrane w edycji *Marzec 1968 w dokumentach MSW: Niepokorni*²² (tom pierwszy), *Kronika wydarzeń*²³ (tom drugi) oraz w książce Kryptonim „Gracze”: *Służba Bezpieczeństwa wobec Komitetu Obrony Robotników i Komitetu Samoobrony Społecznej „KOR” 1976–1981*²⁴.

Nie mniej istotną rolę w badaniu dziejów i myśli politycznej KOR-u pełnią zbiory dokumentów, m.in.: *Dokumenty Komitetu Obrony Robotników i Komitetu Samoobrony Społecznej KOR*²⁵ oraz *Opozycja wobec rządów komunistycznych w Polsce 1956–1976. Wybór dokumentów*²⁶. W pierwszym z nich zebrano dokumenty ściśle dotyczące omawianej organizacji. Drugi z kolei

¹⁹ W. Jedlicki, *Klub Krzywego Koła*, Wydawnictwo Grup Oporu „Solidarni”, Warszawa 1989.

²⁰ A. Friszke, *Oaza na Kopernika: Klub Inteligencji Katolickiej 1956–1989*, Biblioteka „Więzi”, Warszawa 1997.

²¹ P. Osęka, *My, ludzie z marca. Autoportret pokolenia '68*, ISP PAN, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2015.

²² *Marzec 1968 w dokumentach MSW*, t. 1: *Niepokorni*, red. F. Dąbrowski, P. Gontarczyk, P. Tomasik, IPN, Warszawa 2008.

²³ *Marzec 1968 w dokumentach MSW*, t. 2: *Kronika wydarzeń*, red. F. Dąbrowski, P. Gontarczyk, P. Tomasik, IPN, Warszawa 2009.

²⁴ Ł. Kamiński, G. Waligóra, *Kryptonim „Gracze”. Służba Bezpieczeństwa wobec Komitetu Obrony Robotników i Komitetu Samoobrony Społecznej „KOR” (1976–1981)*, IPN, Warszawa 2010.

²⁵ *Dokumenty Komitetu Obrony Robotników i Komitetu Samoobrony Społecznej KOR*, red. A. Jastrzębski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2014.

²⁶ Z. Hemmerling, M. Nadolski, *Opozycja wobec rządów komunistycznych w Polsce 1956–1976*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 1991.

stał się podstawą do rekonstrukcji myśli politycznej opozycji w czasach przedkorowskich. Znaczenie zebranych dokumentów, dotyczących zarówno opozycji przed 1976 rokiem, jak i po nim, jest niezwykle istotne. Dokumenty te (należą do nich dzienniki i wywiady prowadzone w trakcie lub tuż po wydarzeniach, których dotyczą) wydają się najlepszym łącznikiem z przeszłością. Ich mankamentem jest jednak konieczność, choćby minimalnego, przygotowania merytorycznego i metodologicznego do lektury czy analizy oraz brak szerszej syntezy, której dokonanie możliwe jest w monografiach.

W żadnej z wymienionych prac nie koncentrowano się na analizie myśli politycznej KOR-u. Była ona obecna jako temat poboczny związany z dziejami organizacji, ale nie objęto jej szczegółowymi badaniami. Najszerzej temat potraktował Friszke w *Czasie KOR-u*, skupiając się jednak na myśli Kuronia i jego wpływie na program i działalność KOR-u. Bezpośrednio do myśli politycznej Komitetu odniósł się m.in. Jakub Kufel w książce *Między konfliktem a współdziałaniem. Linie zróżnicowania programowego Komitetu Obrony Robotników i Ruchu Obrony Praw Człowieka i Obywatela w latach 1976–1980*²⁷. Autor przeprowadził analizę porównawczą dwóch wymienionych w tytule pracy organizacji, opierając się na obszernych źródłach archiwalnych. Analiza ta w niewielkim stopniu dotyczy jednak indywidualnych biografii liderów KOR-u oraz wpływu, jaki wywarły na kształtowanie się myśli politycznej organizacji. Autor nie odnosi się również do tradycji politycznych i myśli środowisk, które ją ukształtowały. Na szersze podjęcie tych tematów nie pozwalało założenie monografii opierające się na porównaniu programów Ruchu Obrony Praw Człowieka i Obywatela i Komitetu Obrony Robotników w zakresie kluczowych kategorii problemowych.

Do myśli politycznej lewicowej opozycji odnosi się Michał Siermiński w książce *Dekada przełomu. Polska lewica opozycyjna 1968–1980*²⁸, w której

²⁷ J. Kufel, *Między konfliktem a współdziałaniem. Linie zróżnicowania programowego Komitetu Obrony Robotników i Ruchu Obrony Praw Człowieka i Obywatela w latach 1976–1980*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2017.

²⁸ M. Siermiński, *Dekada przełomu. Polska lewica opozycyjna 1968–1980*, Książka i Prasa, Warszawa 2016.

omawia zmianę, do jakiej doszło w myśleniu polskich działaczy lewicowych w latach siedemdziesiątych. Autor przywołuje w niej poglądy dwóch liderów KOR-u, Kuronia i Michnika (poza nimi omawia też myśl Karola Modzelewskiego i Leszka Kołakowskiego), analizując ich drogę od pozycji lewicowych do liberalnych. Pomija jednocześnie Macierewicza i Lipskiego, prawdopodobnie uznając ich za mniej istotnych (a w przypadku Macierewicza być może również za zbyt mało lewicowego) zarówno w kształtowaniu opozycji, jak i późniejszego wpływu na kraj.

Pomimo obszernej literatury związanej z KOR-em wydaje się, że tytułowe zagadnienie tożsamości i struktury ideowej tego środowiska były dotychczas analizowane tylko aspektowo, jako wątki uzupełniające lub kontekstowo wyjaśniające inne zagadnienia. Tymczasem, zwłaszcza w politologicznej perspektywie, analiza tego obszaru problemowego może być zarówno interesująca, jak i aktualna w wymiarze ciągłości procesów podmiotowości politycznej i kierunków modernizacji systemu politycznego w Polsce, poczynając od „karnawału Solidarności”, poprzez obrady Okrągłego Stołu i kształtowanie się systemu politycznego III RP, aż po współczesność, w której KOR jest jednym z symboli walki z władzami PRL-u. Działacze KOR-u pojawiali się ponadto w wielu organizacjach politycznych, instytucjach państwowych, organizacjach pozarządowych oraz mediach, odgrywając znaczącą rolę w kształtowaniu systemu politycznego i bieżących działaniach politycznych.

Z obecnością dawnych członków KOR-u w kształtowaniu systemu politycznego III RP wiąże się też problem, który nie będzie w pracy rozważony wprost, ale do którego rozjaśnienia praca ta może się przyczynić. Dotyczy on odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób uczestnicy organizacji o charakterze egalitarnym i etatystycznym (jaką wydaje się KOR) zaakceptowali wprowadzenie rozwiązań neoliberalnych w polskiej gospodarce na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych. Rozwiązań, które doprowadziły do rozbicia ich bazy społecznej i klasy, w imieniu której jeszcze kilkanaście lat wcześniej działali i za której obrońców się uznawali. Rozważania na ten temat prowadzili m.in. Tadeusz Kowalik w www.polskatransformacja.pl i David Ost w *Kłęsce „Solidarności”*, lecz oni skupiają się w swoich publikacjach na latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych, odnosząc się w pewnym stopniu